

Recensies

Victoria Bates, *Sexual Forensics in Victorian and Edwardian Englan: Age, Crime and Consent in the Court*. Gender and Sexualities in History Series (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015) 202 p. ISBN: 978-1-137-44170-6.

Vrijwel al het onderzoek naar de geschiedenis van seksueel geweld toont aan hoe de dubbele moraal, waarin vrouwelijke slachtoffers moeten bewijzen dat ze kuis en onschuldig zijn, overheersend is. De studie van Victoria Bates naar de rol van forensisch artsen in Engeland in 1850-1914 sluit hierbij aan. Ze laat zien hoe deze artsen hun burgerlijke ideeën over gender en klasse in de rechtszaal deden gelden. Bates stelt dat het medische onderzoek naar vrouwen- en kinderlichamen een conservatieve constante was, die bijdroeg aan het in stand houden van stereotypen over mannelijkheid en vrouwelijkheid en van de zogenaamde 'verkrachtingsmythen' (alleen onkuise vrouwen kunnen worden verkracht; iedere gezonde vrouw is in staat zich fysiek te verzetten etc.).

Toch bevat dit boek, een bewerking van Bates' proefschrift, ook een aantal nieuwe inzichten. De studie is gebaseerd op medische handboeken en tijdschriften, krantenartikelen, maar vooral op juridische bronnen (met name de verklaringen die voor de politie werden afgelegd om te zien of de zaak ontvankelijk was) behorende bij ruim 2000 zaken uit de Engelse districten Middlesex, Gloucestershire, Somerset en Devon. De keuze voor doorsnee, provinciale rechtbanken, in plaats van de hoogste gerechtshoven zoals de Old Bailey in Londen, is verfrissend. Zo laat Bates bijvoorbeeld zien dat de medici die in deze rechtbanken optraden als getuige-deskundigen niet beschikten over de nieuwste technieken. Ze geeft daarmee inzicht in het functioneren van 'doorsnee'-artsen, over wie de medische geschiedenis vaak zwijgt.

Een tweede punt dat Bates overtuigend maakt, betreft haar focus op leeftijd. Terecht stelt ze dat historici naast gender en klasse meer aandacht voor leeftijd moeten hebben. Haar studie laat zien hoe medische kennis over het lichaam verschilde per leeftijdscategorie. De wet hanteerde een absoluut verschil tussen kinderen (voor wie het concept 'toestemming' niet relevant was omdat seksueel misbruik van kinderen altijd strafbaar was) en volwassenen (in Engeland werd de leeftijd waarop aangetoond moest worden dat het slachtoffer niet in de geslachts-gemeenschap had toegestemd in 1885 verhoogd van dertien naar zestien). Artsen gebruikten echter een veel relatiever begrip van noties als kind, puber en volwassene. Het ging hierbij niet alleen om lichamelijke volwassenheid, maar ook om het mentaal begrijpen van seksualiteit en zelfbeheersing.

Onder invloed van de opkomende statistiek verklaarden artsen welke lichame-

lijke ontwikkelingen, zoals de menstruatie, normaal of afwijkend waren. Statistiek toonde echter ook aan dat er vele afwijkingen van de norm bestonden, wat ruimte gaf aan artsen om lichamen te interpreteren. De medische ambiguïteit kwam rechters en juryleden vaak van pas om hun eigen inzichten door te drukken. Medici toonden vooral veel wantrouwen jegens meisjes in de puberteit: de angst voor 'vroegrijpe' meisjes die jongens of mannen in de val lieten lopen, was wijdverbreid. Bates denkt dat deze houding verklaart waarom het aantal zedenzaken in de negentiende en begin twintigste eeuw toenam, maar het aantal veroordelingen afnam. Ze wijst op de toenemende aandacht voor de gevaarlijke, onbeheerste, vrouwelijke seksualiteit in de negentiende eeuw binnen het Engelse rechtssysteem, waarin de tegenstander fel werd zwartgemaakt, en op het Protestantisme dat (seksuele) zelfbeheersing hoog in het vaandel had staan. Om dit te bewijzen had Bates echter een uitgebreidere vergelijking met andere studies naar zedendelicten uit eerdere perioden moeten maken.

Een derde inzicht betreft het ontbreken van medische interesse in de persoonlijkheid van de dader. Psychiatrische expertise over de 'pedofiel' en de 'homoseksueel' als dadertypen ontbreekt bij deze Engelse rechtbanken. De verklaring voor seksueel misbruik van kinderen of homoseksualiteit werd gezocht in uit de hand gelopen 'normale lust'. Alleen de pederast werd als persoonlijkheidstype beschouwd omdat hij 'dubbel onnatuurlijk' was vanwege zijn voorkeur voor kinderen van hetzelfde geslacht. Het ontbreken van psychiatrische aandacht voor mensen met een afwijkende seksuele voorkeur, met name door Foucault gepostuleerd, verbaast niet omdat deze denkbeelden in veel landen pas in de eerste decennia van de twintigste eeuw invloed kregen. Bates stelt dat medici niet wilden toegeven dat onnatuurlijke lust deze zedendelicten dreef: ze ontkenden een veelvoorkomende seksuele voorkeur voor kinderen, noemden daders eerder 'monsters' en wezen op rationele motieven als lust, een zwakke wil of het idee dat seksueel contact met kinderen een geslachtsziekte kon genezen. De nadruk van de auteur op de opzettelijke weigering van artsen om toe te geven dat hier sprake was van onnatuurlijke lust, overtuigt niet. Waarom zou deze houding opzettelijk zijn? Enerzijds suggereert Bates dat het hier ging om het construeren van een beeld van kinderen als onschuldig en asexueel, anderzijds van 'normale' mannen. Ook wijst ze op de actieve bijdrage van medici aan burgerlijke noties als zelfbeheersing, immoraliteit en vrouwelijke bescheidenheid. Een scherpere theoretische inbedding had Bates' positie met betrekking tot culturele beeldvorming helderder kunnen maken. Niettemin presenteert zij een goed gedocumenteerd verslag van de rol van forensisch artsen, met aandacht voor de complexe juridische context waarin zij werkten.

Willemijn Ruberg, Universiteit Utrecht

Karwan Fatah-Black, *White Lies and Black Markets: Evading Metropolitan Authority in Colonial Suriname, 1650-1800* (Leiden: BRILL, 2015) 242 p. ISBN: 978-90-04283-329.

Suriname might be thought to be a far-distant European outpost of empire, a place beyond the line, where things that could not be done in Europe could be safely performed without metropolitan scrutiny or condemnation. It was thus a place of violence, especially by white masters against a mass of poorly fed and overworked African slaves. To an extent, the painting by Boston artist John Greenwood, done in the mid- 1750s, with which Karwan Fatah-Black opens this well-written and excellently researched treatment of the commercial life of late seventeenth and eighteenth century Suriname, sums up this aspect of Suriname well. It shows drunken white sea-captains, served by semi-dressed and oddly miniature black slaves, carousing in a tavern. In short, anything goes at the fringes of empire. But there is a deeper message in the painting, a message that frames Fatah-Black's story. These were international traders, mostly North American, relaxing in a Dutch colony at a time when Dutch power to control colonial commerce was waning but when the plantation system was expanding. Fatah-Black is interested less in the moral depravity that these men represented, although he is careful to note that the integrating economic system based on plantation agriculture was based on an immoral and brutal social practice of slavery, than in the "lies, deceit and smuggling that went on below the surface of the slave-based plantation system."(p.3)

What he describes is far from new – many historians have outlined how plantation agriculture was a highly profitable and heavily contested trading activity that made a putative Atlantic economic system of circulation of goods, people and things real. But the wealth of detail that he provides on Dutch America and on Suriname especially highlights both how certain aspects of plantation economic development were similar in every part of the southern Atlantic trading world of the eighteenth century and also how unofficial and often illegal trade was important in making this economic system hang together. The lies and deceit that he writes about were not marginal but vital to the system, as the carousing sea captains well knew.

Fatah-Black's book is a useful addition to other books that use the Dutch Atlantic as a means to examine illicit trade and plantation development. He complements Wim Klooster's work by providing a close case study of the things that Klooster analyses; he deepens and updates Gert Oostindie's authoritative treatment of the growth of Suriname as a plantation region; and he underscores the arguments made by Johannes Postma about the nature of Dutch Atlantic trade. He follows Postma in particular in stressing the deep connections between the Dutch Wild Coast and British America. Suriname depended upon Barbados for its start

and was linked strongly to New England and New York and then to the United States for its provisions and to an extent for all of its trade.

But, in an important contribution, Fatah-Black argues that the founding of the United States was crucial in diminishing the ability of the Dutch to control their part of the Atlantic slave trade. That trade was the pulse that not only kept the plantation stocked with fresh inputs of labour but which provided the economic foundation of the Suriname Company and underpinned all of Dutch Atlantic trade. The takeover of this part of the slave trade by North Americans and the tumults of the French revolutionary wars in Europe and in the Atlantic meant that the explosive and seemingly sustainable growth in plantation agriculture from the 1760s through to the 1780s faltered in the 1790s, leaving Suriname much weaker economically and more vulnerable to military occupation. A system of economic production that had served the Dutch well for over a century and which seemed to work as part of an integrated Atlantic system that was cross-imperial fell apart remarkably quickly once the Dutch lost control of slave trading. In 1799, the British took over Suriname, leading to a new and less economically productive phase in Suriname history, especially after the British-imposed abolition of the slave trade in 1807.

As befits a work that concentrates on how colonial commerce intersected with larger imperial currents, Fatah-Black puts a lot of emphasis on the role of Paramaribo as a place of interaction and as a vital Atlantic node. This emphasis on a town often ignored or seen as a colonial backwater is significant and interesting. It adds to a growing tendency among Caribbean scholars to see urban towns as more than just adjuncts to the plantation economy and as places important in their own right. It was probably in Paramaribo where North American sea captains let down the hair. Fatah-Black's work is important and valuable in moving this interesting phase of Surinamese history away from being thought of in terms of colonial or frontier history and seeing it instead as the study of Atlantic nodes of interaction in an integrating Atlantic economic network of trade, both legal and illegal.

Trevor Burnard, University of Melbourne

Andrew Wackerfuss, *Stormtrooper Families: Homosexuality and Community in the early Nazi Movement* (New York & York: Harrington Park Press, 2015) 384 p. ISBN: 978-1-939594-05-1;
 Robert Deam Tobin, *Peripheral Desires: The German Discovery of Sex* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015) 306 p. ISBN: 978-0-8122-4742-8.

Gender- en homostudies hebben in de afgelopen decennia een belangrijke impuls gegeven aan onderzoek naar de prominente rol van mannelijkheidsidealen en discussies over homoseksualiteit in de Duitse politiek tijdens het keizerrijk, de Weimarrepubliek en het Derde Rijk. Enerzijds profileerden rechts-nationalistische bewegingen zich door middel van martiale mannelijkheid, 'homosociale' organisatie (*Männerbund*) en uitsluiting van vrouwen. Anderzijds was Duitsland (tezamen met Oostenrijk-Hongarije), zoals Robert Tobin in zijn *Peripheral Desires* uiteenzet, het land waar vanaf het eind van de negentiende eeuw het moderne begrip van homoseksualiteit als geaardheid en persoonlijke identiteit werd uitgedokterd en waar de homo-emanipatie, mede vanwege de omstrede strafbaarstelling van 'tegennatuurlijke ontucht', voor het eerst voet aan de grond kreeg. Bovendien werden seksuele kwesties door zowel medici, seksuologen, juristen en seksuele hervormers als politici, publicisten, literatoren en kunstenaars op de publieke agenda gezet. Deze twee tendensen – masculien nationalisme en seksuele modernisering – brachten een ambivalent en politiek geladen mengsel van homo-erotiek en homofobie met zich mee, met uiteindelijk noodlottige gevolgen voor homoseksuelen.

De dubbelzinnige verhouding tussen mannelijkheidscultus en homo-erotische sentimenten vormt de rode draad in Andrew Wackerfuss' *Stormtrooper Families* over de nationaalsocialistische *Sturmabteilung* (SA). Op basis van egodocumenten en gerechtelijke en politiearchieven in Hamburg werpt hij licht op de sociale achtergrond en motieven van de jongemannen die zich bij deze paramilitaire beweging aansloten. Zij werden gedreven door zowel persoonlijk als maatschappelijk onbehagen: gekrenkte eigenwaarde en rancune; verloren vertrouwen in de generatie van hun vaders en de gevestigde elite; uitzichtloze armoede en werkloosheid, en de afkeer van de met de Weimar-republiek geassocieerde moderniteit, in het bijzonder vrouwenemancipatie. Opmerkelijk is dat de SA en de communistische strijdgroepen, die elkaar te vuur en te zwaard bevochten, hun leden in dezelfde bevolkingsgroepen vonden en dat hun sociaaleconomische positie en afkeer van het kapitalisme en de Weimar-republiek grotendeels overeenstemden. Mede door een overmaat aan testosteron, korte lontjes en soms ook criminele antecedenten, waren provocatie, dreiging en geweld voor beide partijen vanzelfsprekende politieke strijdmiddelen.

Niet zozeer de Nazi-ideologie op zichzelf, maar veeleer de organisatievorm, het gedeelde ethos en de politieke stijl vormden de aantrekkingskracht van de SA. De

kleinschalige en lokaal georganiseerde troepen waren grotendeels geworteld in persoonlijke banden tussen vrienden en buurtgenoten, waarbij stamkroegen fungeerden als ontmoetingsplaatsen en stevig drinken tot de mores behoorde. Niet alleen voorzagen de SA-broederschappen in de emotionele behoefte aan geborgenheid en saamhorigheid, ze verschaften met hun gaarkeukens, onderkomens en andere sociale voorzieningen ook bestaanszekerheid. Hun klasse- en andere verschillen overstijgende bindmiddel was de cultivering van militaristische mannelijkheid, kameraadschap, heroïek, zelfopoffering en onvoorwaardelijke loyaliteit. De jeugdige dadendrang en strijd lust werden gevoed door het voortdurend opgewekte gevoel van bedreiging door vijanden en verraders, de verheerlijking van de frontervaring tijdens de Eerste Wereldoorlog en de rechts-nationalistische strijd tegen het revolutionaire socialisme na de Duitse nederlaag alsook de mythevorming rond gesneuvelde 'helden' en martelaren.

Ondanks het krachtdadige militarisme dat de SA uitdroeg, was de beweging verre van gedisciplineerd. Impulsief, onbehouwen en polariserend gedrag, dronkenschap, spontane geweldsuitbarstingen met gewonden en doden als gevolg, intimidatie van burgers en grove bejegening van vrouwen waren aan de orde van de dag. SAers waren bedreven in het zaaien van chaos en angst. Aan burgerlijk fatsoen en de wel door de NSDAP uitgedragen gezinsmoraal hadden zij geen boodschap. De meesten waren ongehuwd, niet alleen vanwege gebrek aan economische middelen om een gezin te stichten, maar ook doordat een gezinsleven zich moeilijk liet verenigen met de door de beweging vereiste inzet en saamhorigheid. Juist in een tijd waarin homoseksualiteit, mede door de opkomst van de homo-emancipatie en -subcultuur, steeds meer zichtbaar was geworden, riep een dergelijke nauwe verbondenheid tussen mannen echter ook erotische en zelfs seksuele associaties op. Hoewel de SA zich evenals de NSDAP naar buiten toe als rabiataat homofob liet gelden, des te meer om elke verdenking te ontzenuwen, was moeilijk te ontkomen aan de indruk dat de troepen als hechte mannenbonden aantrekkingskracht op homoseksuele mannen uitoefenden of zelfs een dekmantel vormden voor homo-erotische relaties. Vooral toen in de jaren 1931 en 1932 de homoseksualiteit van SA-chef Ernst Röhm en enkele andere kopstukken aan het licht kwam en linkse politici en media dit uitspeelden om de nazi's in diskrediet te brengen, was de geest uit de fles: het wijd verbreide beeld van de SA-leiding als een homokliek die zich schuldig maakte aan seksueel machtsmisbruik en vriendsjapolitiek liet zich niet meer uitwissen. Dit grotendeels gefabriceerde en vooral door linkse antifascisten aangezwengelde cliché bleek uiteindelijk de achilleshiel van de SA.

De moeilijk in het gareel te houden SA had vanaf het begin aanleiding gegeven tot spanningen met de NSDAP-leiding en de associatie met homoseksualiteit zette de verhouding verder onder druk, maar zolang deze vechttroepen door middel van

straatterror het vuile werk opknappen in de verwerving van de regeringsmacht, konden zij een potje breken. Na de vestiging van het naziregime werd de onberekenbare en sociaal-revolutionaire SA, die met in totaal vierenhalf miljoen bewapende leden een centrale rol in de nieuwe orde opeiste, door de NSDAP-top echter als bedreiging gezien. Het nieuwe regime profileerde zich met orde en stabiliteit ten einde zowel de burgerij als het militaire establishment en het grootkapitaal te apaiseren. De eerder door links geuite beschuldigingen bleken nu het geëigende voorwendsel voor een rigoureuze zuivering en onderwerping van de SA. In 1934 werden Röhm en andere SA-leiders alsook enkele invloedrijke tegenstanders van het nazisme tijdens en in de nasleep van de zogenaamde 'nacht der lange messen' geliquideerd, waarbij de nazipropaganda uitmat dat er een homoseksuele coup was verijdeld en dat Hitler op de bres stond voor een gezonde moraal. Vanaf dat moment werden homoseksuelen als staats- en volksvijanden gebrandmerkt en binnen en buiten de Nazibeweging vervolgd. De vrees dat homosociale organisaties, niet alleen de eigen SA, SS, Arbeidsdienst en Hitlerjugend, maar ook het leger, homoseksuele broeinesten konden worden, was de drijfveer om homoseksueel gedrag hard te bestraffen en om nauwgezet toezicht uit te oefenen op alle mannen die zich in nauwe verbondenheid met elkaar voor het Derde Rijk dienden in te zetten.

In hoeverre de SA (en de gehele nazibeweging) daadwerkelijk aantrekkingskracht op homo's uitoefende en hoe groot hun aandeel onder de manschappen was, blijft in Wackerfuss' verder overtuigende relaas jammer genoeg onduidelijk. Zo schrijft hij dat hun aantal in de periode voor 1934 groeide (p. 94) en dat zij welkom waren vanwege hun toewijding aan hun kameraden (p. 51). Empirische onderbouwing van dergelijke beweringen ontbreekt echter en het blijft bij een beperkt aantal incidentele voorbeelden op basis van zijn Hamburgse bronnenmateriaal. Het lijkt erop dat niet zozeer een daadwerkelijke oververtegenwoordiging van homo's in de SA, maar veeleer de beeldvorming de doorslag heeft gegeven - wat niet wegneemt dat het spanningsveld tussen homosocialiteit en homoseksualiteit cruciaal is om het nazisme als masculiene beweging te begrijpen.

In dat licht biedt de ideeënhistorische studie van Tobin over de politieke en culturele begripsvorming rond de mannenliefde in de loop van de negentiende en vroeg-twintigste eeuw verdere verheldering. Op basis van een grote variëteit aan bronnen, waaronder ook literatuur, schildert hij het ontstaan van twee verschillende (hoewel soms ook overlappende) benaderingen op basis van tegengestelde politieke idealen en opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Aan de ene kant stond het biomedische model van een homoseksuele minderheid die zich zou kenmerken door een aangeboren en natuurlijke dan wel pathologische mengeling van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen (het zogenaamde derde geslacht). Deze door wetenschap geschraagde voorstelling gaf aanleiding tot pleidooien voor

gelijkberechtiging, die waren geënt op liberale idealen en de emancipatiestrijd van andere minderheden, zoals Joden en etnische groepen. Daartegenover ontwikkelde zich een cultureel-esthetische en rechts-nationalistische optiek waarin homo-erotiek veel breder werd opgevat als een essentieel bestanddeel van relaties tussen mannen in het algemeen en waarin de mannenbond naast het met vrouwelijkheid geassocieerde gezinsdomein gold als de essentiële hoeksteen van sociale, politieke en militaire organisatie alsook van kunst en onderwijs. Deze wijd verbreide voorstelling – invloedrijke denkers als Friedrich Nietzsche, Thomas Mann, Sigmund Freud en Otto Weininger waren er ontvankelijk voor - was verbonden met antimoderne en elitaire cultuurkritiek, nationalistische superioriteitsgevoelens, racisme, antisemitisme, militarisme en misogynie. Tegelijkertijd laat Tobin ook mooi zien dat de twee perspectieven niet altijd gescheiden waren, maar dat met name literatoren, zoals Mann in zijn *Der Tod in Venedig* (1912), deze ook met elkaar confronteerden en onderwierpen aan ironische relativering, waardoor de dubbelzinnigheid van de Duitse omgang met homo-erotiek nog eens extra werd aangezet.

Harry Oosterhuis, Maastricht University

Julie Peakman, *Peg Plunkett, Memoirs of a Whore* (London: Quercus, 2015) 240 p.
ISBN: 978-17-8206-773-3.

Julie Peakman produced a well written and well informed biography of a famous Irish courtesan, based on the woman's memoirs, which were published before her death at the end of the 18th century. As a historian of prostitution myself, I would have preferred to have had access to this interesting manuscript through the publication of an edited source, rather than a biography that omits most of the original text. However this was not the aim of the author, who chose to write a biography of Peg Plunkett for the general public and this book therefore does not fall under the scientific (and sometimes tedious) frame of academic writing. The reading is pleasant and the story of Peg Plunkett, the daughter of a good-middle class family living in the surroundings of Dublin in the 18th century, although punctuated by dramatic events, is well written and, as mentioned by the author, 'entertaining'. Although the memoirs seem to be genuine, one cannot but be amazed by the similarities in Peg Plunkett's life with other figures living of prostitution issued from 18th-century literature. The author mentions these similarities at the start of the book but a more in-depth analysis of these tropes in 18th-century literature (especially with Defoe's characters, such as Roxana, but also Cleland's *Fanny Hill* and some of Sade's depictions of prostitution), that can also be found in Plunkett's life episodes, would have

been welcome. Indeed, Peg Plunkett suffered various misfortunes in her youth very similar to what was usually imagined and described by literary authors: physical or psychological violence from a family member, the falling in love, elopement, pregnancy, death of a child, abandonment of the lover, the woman's decision to make a living through high-class prostitution, her successful entry into the elite's world and ending with the woman's final collapse from her position in society and her being infected by venereal disease. Even Peg Plunkett's friendships sound familiar to who has read Defoe's work. These similarities do not infer that the memoirs were fictive but a comment from the author (who is a specialist in prostitutes' biographies) would have been interesting.

The author gives the readers a good insight into what the life in Dublin and in its countryside was in the 18th century, and the descriptions are supported by a set of nice illustrations. The author's background and training as a historian is revealed in the fastidious work she completed in researching not only Peg's life, but also the people she met during the 50 or 60 years (her birth date is unknown) when Peg was alive. The indicative bibliography at the end of the book is particularly relevant and useful for anyone who wants to have an overview of the works on prostitution in history. Julie Peakman makes a point in contextualizing Plunkett's story and the references to the legislation and regional/national events that had marked, to a certain extent, Plunkett's life add useful information for the period. She also offers the reader a view of Plunkett's opportunities when facing hardship (for instance regarding the caring of a child or the possibility for her to move to her sisters' or to elope with a man). Peakman discusses these options and tries to include a sort of 'risk assessment' view on Plunkett's life. This approach to a courtesan's life is engaging and it forces the reader to consider the opportunities given to women in this situation. The physical risks incurred by women in Dublin, in the countryside or even in their own home have not been neglected and reveal how women had to manage their life in relation to the violence they could suffer. This book is an interesting read for the general public and provides enough references to the reader who wishes to explore certain topics further. As far as historical biographies go, Peakman's book is very well informed, however its value as an academic study on prostitution in the 18th century is limited. Because of the format chosen, the author cannot enter into historiographical debates over, for instance, the presence of women in court and their possibilities to get redress from criminal and civil courts. As such, the author tends to oversimplify certain issues, and sometimes reduces the level of women's agency to the bare minimum, giving the impression that Peg Plunkett bore the colours of women's liberation in a way that was not as uncommon as portrayed by the author.

Marion Pluskota, Leiden University

James M. Jasper & Jan Willem Duyvendak (eds.), *Players and Arenas: the interactive dynamics of protest* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014) 322 p. ISBN: 978-90-8964-708-5.

The collection of articles brought together by Jasper and Duyvendak in 'Players and Arenas' shows the broad spectrum of sociological research on the world of social movements. This branch of sociology has acquired its own abbreviations, like SMO for 'Social Movement Organizations' and SMI for 'Social Movement Industries'.

In the introduction entitled 'Playing the game', Jasper outlines his program for this specific research. He states that although we now live in times with much protest, the phenomenon is not new. Formerly it was studied in relation to vast theories about 'modernity', 'nation-building' or 'urbanization', but this has lost its appeal, as have the big narratives. Narrow cultural analyses focused too much on social movements and the motives of the participants themselves. The trend in this kind of research is from macro- to micro studies. The studies are cultural and interpretative; they are not materialistic and certainly not structuralist. Individual subjects, not collectives, figure. At this point the perspective of 'players' and 'arenas' is introduced. The players can employ three types of strategic means: they can pay to achieve their goal, they can persuade, and they can use force. Jasper compares the ability of movements to reach their goal with what Bourdieu calls 'capital'. Social movements can range from fairly closed, with rules and staff and security personnel, to completely open. The players meet in one or more arenas. Arenas have rules and resources, and players play different roles in different arenas. 'Arenas are where politics occur' (14). Arenas come, like players, in a wide variety: weakly institutionalised, large or small public, etc. Jasper allocates arenas the role of 'structure' in older theories. Arenas can be changed by players or abandoned. Sub arenas can emerge.

Without necessarily agreeing with postmodern theorists that individuals are sites for internal conversation and conflict, Jasper stresses again and again the absence or weakness of solid structures in social movements. Rather he focuses on the fluidity and motility of the activities in them. And not only there, but outside of the movements the players are as agile as can be. This is the case especially with law enforcement agencies opposing the advances of activities of the protesters. Jasper concludes that it is essential to analyze the players in the arenas as reciprocal moving targets. Traditional structuralist and culturalist studies are stuck in static models, but strategic models are necessary.

The contributors to this volume received a fixed list of questions to guide them in this diverse area of phenomena. To name a few: how do players operate? What do players want? What means do they have? What barriers do they face? The 12 cases more or less follow the questions. They are divided in three parts dealing

with a) the balance between inside- and outside-players b) players and the market c) the role of experts, intellectuals and media in the world of social movements. Here I will examine one from each part.

Christian Scholl analyses the complex interaction between counter globalisation organisations and government-, police- and media agencies during summit protests. Government and police are on the winning side, in his opinion. After the tactical innovation of 'swarming', protests have not explored new tactics. Scholl uses the word 'repertoire' here: this term figured prominently in nearly all previous literature on social movements.

In part two, Philip Balsiger explores the anti-sweatshop movement in France. Interestingly boycotts and 'buycotts' in specific consumer markets are relatively effective and at the same time create alternative markets through idealistic labelling. The word 'repertoire' also appears and he uses the Bourdieu-an word 'field' mixed with his 'players and arenas' perspective.

Nicholls and Uitermark open part three with an article on the role of intellectuals in immigrant and LGBT movements. In this contribution the 'Power of Representation dilemma' is central and Foucault feels very much present. To avoid 'symbolic violence', a term from Bourdieu, intellectuals need to thoroughly scrutinize their own role.

In the concluding chapter Duyvendak and Olivier Fillieule follow up on Jasper's call in his introduction and add a different perspective, which finds its own abbreviation, with SIP for 'Strategic Interactionist Perspective'. In this part, the authors extensively determine their position vis-à-vis the concept of 'the field' as coined by Bourdieu. In their opinion, some aspects are not covered with this concept, in particular the non-dominant ones.

Although they mention the risk that SIP too much focuses on the 'hic et nunc', they state that historical dimensions need to be addressed. For social and economic historians who consider 'path dependency' the alfa and omega of their trade, the relative freedom a SIP allows players, including those in the past, can be an eye opener. The 'players and arenas' perspective can offer historical research a rich yield, if only we keep in mind that it is the metaphor that produces it.

Huub Sanders, International Institute of Social History, Amsterdam

Gervase Rosser, *The art of solidarity in the Middle Ages: Guilds in England 1250-1550* (Oxford: Oxford University Press, 2015) 256 p. ISBN: 978-0-19-820157-1.

Medieval guilds or fraternities are a phenomenon increasingly difficult for students today to understand. Estrangement from religion and a growing distance from Europe's medieval past likely play a role in this; but, at the same time, questions of cooperation, solidarity and local empowerment are very much in the air at the moment. In this erudite study, Gervase Rosser explicitly links the history of medieval English guilds to debates in contemporary society about the relationship between individual identity and community membership, and between collectivities and the state.

Since medieval guilds were very diverse in form and function, Rosser refrains from making rigid distinctions between them. In line with English historiography, he regards religious confraternities and occupational guilds (whether of merchants or artisans) as voluntary associations which had in common that they combined religious with social, economic and political purposes. Instead of providing an analysis of the institutional characteristics of these guilds, he focuses on the motives and ambitions of individuals to join guilds, as well as the effects of this membership on the individual and the wider community; Rosser thereby argues that fraternity should be understood as 'one of the "imaginative structures" through which late-medieval men and women both conceived and actively shaped their world' (9-10). The book can thus be regarded as part of a broader approach that seeks to 'de-institutionalise' the study of guilds and confraternities.

The first chapter's title, 'Immunity', signals the universal need for people (by developing a membrane, so to speak) to open themselves as individuals to external influences, but at the same time to shield the self from too invasive forces. Guilds were, according to Rosser, moral and social contexts in which individualities were shaped, and where encounters between individuals and groups, dependent on each other for survival, took place. In passing, he deconstructs much of the politically, religiously or ideologically coloured historiography on medieval guilds and fraternities, convincingly arguing for a more contextual understanding of the dynamic interrelationships between the individual and community.

The subsequent chapters on 'Ethics', 'Friendship', 'Sacrament', 'Trust' and 'Community' explore aspects of fraternal life familiar to historians, but Rosser offers thought-provoking interpretations of guilds by giving primacy to their religious intentions, the persuasiveness of which may not always convince all readers to the same degree. It is, for example, argued that although greater socio-economic mobility and insecurity after the Black Death necessitated that lay people organise themselves into guilds, these artificial communities were above all about devotional and ethical purposes and practices. Becoming a guild member shaped one's

moral identity and offered an opportunity to cultivate ties with others through devotional and charitable activities, which in turn generated social credit.

Members of guilds and fraternities achieved self-fulfilment by nurturing new ties of friendship that went beyond self-interest. The individual became part of a spiritual community, the harmony and cohesion of which were established and performed by gestures and rituals, such as entry ceremonies, feasts, processions and charitable deeds. A particularly important value of guilds was the creation of trust, which is discussed in relation to the economic activities of merchant and artisan associations. A good reputation or credit-worthiness could be drawn from guild membership, providing individuals easier access to participation in urban economic life. Finally, guilds and fraternities were not just pre-occupied with themselves; members internalised their social and moral principles, disseminating the values of friendship, cooperation and solidarity beyond the confines of these associations. The idea of community as a shared obligation underpinned the collective undertakings for the common good in which guild and fraternity members participated.

There is, of course, much more to this book than this very brief summary can convey. The author's extensive knowledge of sources, literature and debates, which extends well beyond the boundaries of medieval history, makes it an instructive pleasure to read. But despite the engaging narrative presented by the author, questions remain. Firstly, the argument is necessarily based on a selective sample of primarily English evidence, yet the conclusions are sometimes stretched rather far, leaving the reader to wonder to what extent they would hold if they were put to the test of evidence against them. Secondly, in the light of the criticism of modern understandings of the individual and community, it is remarkable that the humanistic distinction between art and nature is maintained. Solidarity may not come naturally, but does that make it something unnatural? Finally, the allusions made to the implications of the medieval art of constructing solidarity in the twenty-first century deserves a bit more explication. For example, a plea for a constructive interaction between states and localities, which have little place in modern political society, is made only in passing. But the implied relevance of the medieval past for contemporary society is also one of the many reasons that makes *The art of solidarity* a must-read for scholars interested in medieval guilds and fraternities in particular, and voluntary associations in general.

Arie van Steensel, University of Amsterdam

Nigel Worden (ed.), *Cape Town between East and West: Social identities in a Dutch colonial town* (Hilversum: Verloren, 2012) 264 p. ISBN: 978-90-8704-290-5.

Het is een gemeenplaats dat geschiedschrijving vaak wordt bepaald door overwegingen en opvattingen van de historicus die soms meer met zijn of haar eigen tijd te maken hebben dan het bestudeerde verleden. Maar daarom is dat nog niet minder waar, en de *grand narratives* die daarbij worden geschapen bepalen vaak voor generaties het beeld van het verleden. Weliswaar worden die oude *grand narratives* geleidelijk aan ondermijnd door nieuwe generaties geschiedkundigen met andere denkkaders en opvattingen, maar ze kunnen niettemin een opmerkelijk taai leven lijden.

Zo is bijvoorbeeld de geschiedschrijving van de voormalige Nederlandse wingewesten lang bepaald geweest door historici die dachten vanuit een nationaal Nederlands – of Amerikaans dan wel Zuidafrikaans – gezichtspunt, waarbij de Nederlandse koloniale geschiedenis vooral werd gezien vanuit een bepaalde opvatting. In de Zuidafrikaanse geschiedschrijving is bijvoorbeeld de aandacht lang uitgegaan naar de Boeren en hun voorgeschiedenis – waarmee *en passant* de Afrikaner identiteit moest worden geschapen dan wel versterkt – terwijl in Amerika nog altijd een populaire geschiedschrijving opgang doet die Nieuw Amsterdam maar wat graag claimt als bron van de Amerikaanse tolerantie.

Voor beide voormalige Nederlandse koloniën geldt dat de geschiedschrijving ervan inmiddels grondig op zijn kop is gezet, door historici die vernieuwend onderzoek doen en een breder, meer caleidoscopisch en vaak kosmopolitisch beeld schetst van die Nederlandse nederzettingskoloniën. Een opvallend aspect daarbij is dat men niet meer geïsoleerd van elkaar optreedt, maar elkaars werk leest en toepast op het eigen onderzoek.

Een mooi voorbeeld daarvan is de bundel die onder leiding van de vooraanstaande Zuidafrikaanse historicus Nigel Worden is samengesteld, en waarin verscheidene historici verslag leggen van – deels nog lopend – onderzoek naar de geschiedenis van 18de-eeuws Kaapstad. Dat heeft nog betrekkelijk weinig aandacht gehad in vergelijking met andere aspecten van de Zuidafrikaanse geschiedenis, en dat is geheel onterecht, zo blijkt uit deze bundel. Er rijst uit dit boek een fascinerend beeld op van een bij uitstek kosmopolitische gemeenschap, in veel lijkend op het moederland en op de VOC-bezittingen verder naar het oosten, maar daarnaast toch ook bepaald geen kopie van dat moederland en in bepaalde opzichten heel anders dan bijvoorbeeld Batavia. Verschillende klassen – want status, zo wordt herhaaldelijk benadrukt, was belangrijker dan ‘ras’ – komen aan de orde. Bijvoorbeeld de door Robert Ross en Alicia Schrikker onderzochte elite van VOC-ambtenaren, die hechte banden hadden met de VOC-elites in Azië, waar ze brui-

den en banen zochten. Men reisde frequent heen en weer en vormde daarmee een zeer kosmopolitisch element vormden in de Kaapse gemeenschap.

Maar ook andere gemeenschappen blijken verrassend *transnational*, zo niet *global*: Susan Newton-King en Robert Shelle en Archie Dick schetsen ook een fascinerend beeld van de slavenonderklasse. Sommige slaven konden ondanks hun geringe status niettemin contacten over lange afstanden kon onderhouden, kapitaal opbouwen, huwelijken sluiten en de vrijheid verkrijgen. Newton-King laat aan de hand van een zeldzame bewaard gebleven familiecorrespondentie zien hoe men – net als in de Republiek – de familie- en vriendschapsbanden versterkte met een regelmatige zending van geschenken, en dat de banden met voormalige eigenaars soms hecht bleven. Interraciaal huwelijken waren bepaald niet ongebruikelijk binnen deze klasse, en welvarende vrijgelatenen trouwden soms met kolonisten uit Europa. Tot op zekere hoogte vertonen de Indonesische en Chinese ballingen een vergelijkbaar patroon. Al gold in hun geval vaak dat het Kaapse verblijf tijdelijk was. Tenslotte besteedt de bundel ook aandacht aan de Europeanen die in Kaapstad al dan niet voorgoed voet aan wal zetten. Gerald Groenwald en Teun Baartman laten zien hoe Kaapstad in de loop van de 18de eeuw een plaats werd met een gestaag in omvang en welstand groeiende klasse van vrije burgers, met een opmerkelijke sociale mobiliteit – die Kaapstad overigens gemeen had met een plaats als Nieuw Amsterdam of Beverwijck-Albany. In de koloniën werd men nu eenmaal soms makkelijker van een niet een iet, hetgeen wel eens gepaard ging met de nodige kenmerken van de nieuwe rijke. Vandaar wellicht dat de VOC-gouverneur in 1755 weeldewetten afkondigde, om het vertoon van de rijke vrijburgers in toon te houden. Niet alleen in uitdossing, ook in opvattingen keken de vrijburgers nog wel eens naar Europa: zo speelde het Duitse concept van eer een grote rol in de stad die zoveel Duitse inwoners kende, terwijl de burgerij aan het einde van de 18de eeuw het Kaapse burgerrecht verkoos te plaatsen binnen het Nederlandse burgerrecht, en daarmee een bescheiden plaats opeiste in de besluitvorming in de Kaapse samenleving.

Deze bundel laat zien dat Kaapstad in veel opzichten leek op andere Nederlandse koloniale nederzettingen, dat het door institutionele, economische en persoonlijke banden volop deel uitmaakte van die Nederlandse koloniale wereld, maar dat het door zijn ligging en de redenen van zijn bestaan toch al snel een heel eigen kosmopolitisch karakter kreeg – geen Nederland in het klein, maar één van de knooppunten van een globaliserende wereld.

Henk Looijesteijn, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Marcel Boldorf & Tetsuji Okazaki (eds), *Economies under Occupation: The hegemony of Nazi Germany and Imperial Japan in World War II* (Londen/New York: Routledge, 2015) 33 p. ISBN: 978-0-415-83533-6; John Ferris & Evan Mawdsley (eds), *The Cambridge History of the Second World War. Volume 1: Fighting the War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015) 804 p. ISBN: 978-1-107-03892-9; Richard J.B. Bosworth & Joseph A. Maiolo (eds), *The Cambridge History of the Second World War. Volume 2: Politics and Ideology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015) 701 p. ISBN: 978-1-107-03407-5; Michael Geyer & Adam Tooze (eds), *The Cambridge History of the Second World War. Volume 3: Total War: Economy, Society and Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015) 833 p. ISBN: 978-1-107-03995-7; Richard Overy (ed.), *The Oxford Illustrated History of World War II* (Oxford: Oxford University Press, 2015) 492 p. ISBN: 978-0-19-960582-8.

Meerdere bibliotheken zijn inmiddels volgeschreven over de Tweede Wereldoorlog. Toch droogt de stroom aan boeken over het grootste conflict uit de menselijke geschiedenis nog bepaald niet op. Integendeel. Als het zoals vorig jaar dan ook nog eens zeventig jaar geleden is dat deze catastrofe formeel ten einde kwam, dan vertoont het aantal uitgebrachte studies zelfs nog een piek.

Bovendien: hoewel de grote lijnen van de Tweede Wereldoorlog wel bekend zijn, is er over de interpretatie van de gebeurtenissen bepaald geen unanieme instemming. Wanneer begon het conflict eigenlijk? Wonnen de geallieerden of verloren de Duitsers? Waar werd de strijd beslist? Waarom gooiden de Amerikanen twee atoombommen op Hiroshima en Nagasaki, terwijl de strijd tegen Japan reeds gewonnen was? Waren de Britse en Amerikaanse bombardementen op Duitse steden een oorlogsmisdaad? Hoe stelden de verschillende belligerenten zich in op een ‘totale oorlog’? Hoe kwam het dat het Duitse leger zulke onbeschrijflijke misdaden bedreef tijdens de strijd met de Sovjet-Unie? En hoe zullen we ons het conflict herinneren? Zal het bijvoorbeeld in Nederland ooit de status krijgen van de Tachtigjarige Oorlog (of beter gezegd: Nederlandse Opstand), of blijft de Tweede Wereldoorlog een moreel ankerpunt door die ene, alles in de schaduw stellende misdaad: de industriële moord op bijna zes miljoen Joden?

Over dit soort vragen – er vallen er nog vele andere op te werpen – zijn inmiddels meerdere (deel)studies verschenen. Deze kwesties komen vanzelfsprekend ook ter sprake in de drie delen van *The Cambridge History of the Second World War* – een niet alleen door zijn imposante omvang indrukwekkende reeks – en het veel handzamere *The Oxford Illustrated History of World War II*. Zeker in eerstgenoemde komt zo ongeveer elk aspect van de Tweede Wereldoorlog ter sprake, variërend van ideologie, herdenkingen, propaganda, economie, journalistiek, de islamitische wereld en de Tweede Wereldoorlog en vanzelfsprekend de strijd zelf. Daaraan is het hele eerste deel van *The Cambridge History of the Second World War* gewijd. Net als bij *The Oxford Illustrated History of World War II* zijn de illustraties van hoge kwaliteit en ook veelal niet eerder gebruikt.

Aansluitend bij een meer recente trend in de historiografie van de Tweede Wereldoorlog wordt er zowel in *The Cambridge History* als de *Oxford History* veel aandacht ingeruimd voor de strijd in de Pacific tegen Japan en met name de rol van China in het conflict, die inderdaad lang onderbelicht is gebleven, terwijl China naast de Sovjet-Unie vermoedelijk de grootste verliezen aan soldaten en burgers leed. Door te focussen op de gebeurtenissen in Azië wordt nog weer eens duidelijk hoe wereldomspannend de Tweede Wereldoorlog daadwerkelijk was, al moet natuurlijk opgemerkt worden dat alle conflicten pas echt met elkaar verbonden raakten met de intrede van de Verenigde Staten in december 1941. De oorlog die toen al gaande was, was in veel opzichten een klassieke *Europese* oorlog, de strijd in Azië tot dan toe vooral een regionale.

Historici zijn het er inmiddels wel over eens dat het beslissende conflict tijdens de Tweede Wereldoorlog de strijd tussen het Derde Rijk en de Sovjet-Unie was: daar vochten en stierven meer mensen dan in alle andere delen van de wereld bij elkaar.¹ De vraag is alleen, wanneer nazi-Duitsland de strijd met Stalins Rusland en daarmee de Tweede Wereldoorlog verloor. Lang is dat moment gelegd bij de slag bij Stalingrad met de nederlaag van het Duitse Zesde Leger; meer recent leggen historici de nadruk op december 1941 met de Russische tegenaanval bij Moskou. Weer anderen gaan nog een stap verder en stellen dat Duitsland de oorlog in augustus 1941 feitelijk had verloren: het was er niet in geslaagd de Sovjet-Unie met één allesvernietigende klap uit te schakelen, en 'dus' was de oorlog verloren. Hoewel dat wat al te sterk is, lijkt 1943 zoals Mary Kathryn Barbier in haar bijdrage aan de *Cambridge History* het jaar van 'the beginning of the end for German forces on the Eastern Front' (p. 388) noemen niet langer overtuigend. Ze gaat daarmee ook in tegen de argumentatie van Gerhard Weinberg in hetzelfde deel.

Phillips Payson O'Brien gaat echter nog een stap verder door te stellen dat het niet de grote veldslagen aan het Oostfront waren die de doorslag gaven, maar dat de lucht- en zeemacht van de westelijke geallieerden verantwoordelijk waren voor de geallieerde overwinning. Analooq aan zijn recente boek² betoogt hij in zijn bijdrage dat de strijdende partijen een groot deel van hun *resources* inzetten voor de bouw van vliegtuigen en schepen, en dat een aanzienlijk deel van de door de Japanners en Duitsers geproduceerde goederen nooit het strijdtoneel bereikte. Hoewel een prikkelende stelling, lijkt O'Brien over het hoofd te zien dat de oorlog uiteindelijk werd beslist door 'boots on the ground': Hitler-Duitsland was pas verslagen nadat het volledig in puin lag en bezet werd door de geallieer-

1 Zie voor een recente stand van zaken over het onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog M. Lak, 'De Tweede Wereldoorlog werd aan het Oostfront beslist. Recente geschiedschrijving over WO II in Europa', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127, nr. 3 (2014) 439-458.

2 Phillips Payson O'Brien, *How the War was Won. Air-Sea Power and Allied Victory in World War II* (Cambridge 2015).

den. Evan Mawdsley wijst daar overtuigend op in zijn hoofdstuk in de *Oxford History* (p. 200-201). Hetzelfde gold in grote lijnen voor Japan.

De meeste bijdragen aan zowel *The Cambridge History* als de 'tegenhanger' uit Oxford zijn van hoge kwaliteit en geven een mooi overzicht van de meest recente stand van zaken van het onderzoek. Hoewel getwist kan worden over de vraag of voor een beschrijving van de door Italië gevoerde oorlogen de meeste ruimte in moet worden geruimd zoals gebeurt in de *Oxford History*, wordt in deze door de veel gelauwerde Britse historicus Richard Overy geredigeerde bundel ondanks de veel beperktere omvang relatief veel aandacht besteed aan de oorzaken van de Tweede Wereldoorlog. In een sterke bijdrage van Patricia Clavin wordt prachtig beschreven hoe Europa in de jaren dertig langzaam afgleed in de richting van oorlog. Niet voor niets is de periode tussen 1933-1939 onlangs door Zara Steiner omschreven als 'de triomf van de duisternis'.³

Een andere mooie bijdrage in de *Oxford History* is die van Richard Bessel, waarin hij een gruwelijk overzicht geeft van de 'unnatural deaths', met andere woorden: mensen die om het leven kwamen door zaken die niet met gevechtshandelingen te maken hadden. Zij waren in de meerderheid: meer mensen kwamen om door niet-militair gerelateerde oorzaken dan door krijgsgeweld. Zoals Bessel terecht stelt: 'Unnatural death in the Second World War was a defining feature of the twentieth century' (p. 342), met de meest schokkende uitwassen daarvan de Holocaust, bewust veroorzaakte hongersnood, de dodenmarsen en de grootschalige bombardementen op burgers.

Die laatste (terreur)campagne staat nog altijd garant voor veel discussie, met name rond de vraag of de geallieerden zich schuldig maakten aan oorlogsmisdaden. Hoe dan ook, de bombardementen maakten deel uit van de totale oorlog, waarin de vijand overal moest worden geraakt. Als zodanig waren burgers een 'legitiem doelwit', bijvoorbeeld om arbeiders uit te schakelen die in de wapenindustrie werkzaam waren. Dat het doel van het Britse zogenaamde 'moral bombing' – door grootschalige bombardementen de Duitse burgerbevolking zo te demoraliseren dat het in opstand zou komen tegen Hitler – bepaald niet bereikt werd, doet in zoverre niet ter zake, stellen meerdere historici, omdat dit bij een totale oorlog hoort. Recent is er wel veel meer aandacht gekomen voor de sociale gevolgen van de bombardementen, en ook in *The Cambridge History* en de *Oxford History* komt dit aspect terecht duidelijk naar voren. Hoe gingen verschillende samenlevingen om met dood, verminking, dreiging en ervoor zorgen dat de bur-

3 Zara Steiner, *The Triumph of the Dark: European International History 1933-1939* (Oxford 2013).

gers de moed niet zouden verliezen?⁴ Dat laatste was vooral van belang om de strijd vol te kunnen houden, zeker in het geval van nazi-Duitsland.

In een totale oorlog als de Tweede Wereldoorlog was het van belang dat het thuisfront verenigd bleef (zie Goebbels' toespraak 'Wolt Ihr den totalen Krieg?' van begin 1943) en alles werd ingezet op een zo hoog mogelijke oorlogsproductie. Het is duidelijk dat zowel Duitsland als Japan hier door met name de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie volledig zijn weggeproduceerd. Laatstgenoemde produceerde meer T-34s dan alle Duitse tanks en gemechaniseerd geschut bij elkaar, de Ford-fabrieken alleen meer dan de hele Italiaanse oorlogsindustrie. Zoals Richard Overy schrijft: 'The remarkable fact is that the Soviet Union, from its shrunken industrial base [grote delen van de Russische industrie en grondstoffen vielen na de Duitse invasie van Rusland op 22 juni 1941 in handen van het Derde Rijk], produced more aircraft, more tanks, and more artillery pieces than the richly-endowed German economy' (p. 237).

In het door Marcel Boldorf en Tetsuji Okazaki geredigeerde *Economies under Occupation. The hegemony of Nazi Germany and Imperial Japan in World War II* gaan meerdere auteurs in op vragen over hoe de buitenlandse dwangarbeiders werden geëxploiteerd, hoe de bezette gebieden werden geïncorporeerd in de Duitse en Japanse oorlogseconomie, en hoe multinationals zich tijdens de bezetting gedroegen. De gelijkenissen tussen Japan en Duitsland zijn deels opvallend: beiden een gebrek aan grondstoffen – met name olie – en 'dus' gedwongen deze door middel van verovering tot hun beschikking te krijgen, Japan in zijn zogenaamde 'Greater East Asia Co-Prosperity Sphere', nazi-Duitsland in het zogenaamde 'Grosswirtschaftsraum'. Beiden slaagden daar ten dele in, maar even zo goed wisten de As-leden die hulpbronnen en de hen in handen gevallen economieën niet zodanig in hun eigen oorlogsindustrie te incorporeren dat hun productie dusdanig werd dat ze het hoofd konden bieden aan de geallieerden. Zoals Richard Overy al eerder heeft geobserveerd: 'Factory for factory, the Allies made better use of their industry than their enemy'.⁵

De bundel *Economies under Occupation* is waardevol, vooral omdat er aandacht wordt besteed aan hoe Japan de gebieden onder zijn controle in probeerde te zetten voor eigen doeleinden, iets waarover in het Westen weinig bekend is.

4 Zie bijvoorbeeld Claudia Baldoli, Andrew Knapp en Richard Overy (red.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945* (Londen 2011); Jörg Arnold, *The Allied Air War and Urban Memory. The Legacy of Strategic Bombing in Germany* (Cambridge 2011); Dietmar Süß, *Death from the Skies. How the British and Germans Survived Bombing in World War II* (Oxford 2011). Recent heeft Bas von Breda-Beckmann een studie gepubliceerd over de vraag hoe Duitse historici zijn omgegaan met de bombardementen op Duitse steden: *German Historians and the Bombing of German Cities* (Amsterdam 2015).

5 Richard Overy, *Why the Allies Won* (Londen 1995) 207.

Ook de beschrijving van hoe Noorwegen werd geëxploiteerd en hoe het Moravië en het Protectoraat Bohemen verging, of hoe de Filipijnse en Birmese economie functioneerden tijdens de bezetting door de Japanners, is vernieuwend. Boldorf wijst terecht op de enorme tweedeling tussen Oost- en West-Europa waar het gaat om de economische exploitatie: in West-Europa werden de hoogontwikkelde economieën grof gezegd ingeschakeld in de Duitse oorlogsindustrie, in Oost-Europa werden ze geplunderd. Boldorf stelt daarbij dat ‘in East-Central and Eastern Europe, the racist ideology of National Socialism did not allow the retention of independent forms of administration’ (p. 10). Dat is ongetwijfeld waar, maar de nazi’s werden in hun politiek niet alleen gedreven door racistische overwegingen: Bohemen en Moravië werden in het verknipte wereldbeeld van de nazi’s weliswaar bevolkt door ‘Untermenschen’, maar de industrie was er hoogontwikkeld en zeer bruikbaar voor de Duitse oorlogsindustrie. Daarom werd daar, in tegenstelling tot andere delen van Oost-Europa de economie niet geplunderd, maar ingezet voor de Duitse oorlogsinspanning⁶, zoals dat ook gebeurde met de Franse, Belgische en Nederlandse economie.

Waar er wel (meerdere) bijdragen in de bundel zijn opgenomen over België en Frankrijk, ontbreekt vreemd genoeg een hoofdstuk over de exploitatie van de Nederlandse economie en/of Nederlandse multinationals als Unilever, Philips of Royal Dutch Shell. Dat is opmerkelijk, aangezien Nederland in een aantal opzichten sterk afweek van de rest van West-Europa en in de eerste twee jaren van de bezetting bijvoorbeeld een tot dan toe ongeziene periode van groei doormaakte. Naar de reden van deze ommissie is het slechts gissen, de redacteurs zeggen niets over deze keuze, al komt Nederland in sommige van de bijdragen – bijvoorbeeld in het sterke stuk van Jonas Scherner – zijdelings ter sprake. Niettemin is de bundel van Boldorf en Okazaki een welkome bijdrage aan onze kennis over de economische kant van de Tweede Wereldoorlog. Voor zo ongeveer alle andere aspecten van dat verschrikkelijke conflict kunnen we terecht bij *The Cambridge History of the Second World War* en *The Oxford Illustrated History of World War*. De Tweede Wereldoorlog zal nog heel wat inkt doen vloeien, maar de twee hiervoor genoemde boeken zullen nog lang gelden als standaardwerk.

Martijn Lak, Universiteit Leiden / De Haagse Hogeschool

6 Zie Hein A.M. Klemann en Sergei Kudryashov, *Occupied Economies. An Economic History of Nazi-occupied Europe, 1939-1945* (Londen 2012).

Horst Boog, Werner Rahn, Reinhard Stump & Bernd Wegner, *Germany and the Second World War. Volume VI/I & VI/II. The Global War: Widening of the Conflict into a World War and the Shift of the Initiative 1941-1943* (Oxford: Oxford University Press, 2015) 1301 p. ISBN: 978-0-19-873830-5 (paperback).

Lang heeft het beeld bestaan van het Derde Rijk als een perfect geoliede machine, waarin de dictator Adolf Hitler de touwtjes strak in handen had en de nazi's en de *Führer* helder voor ogen hadden welke kant het op moest met Duitsland, Europa en de wereld. Dat beeld is intussen grondig bijgesteld, onder meer in het werk van historici als Sebastian Haffner en Ian Kershaw. De nazi's mogen dan de propaganda prima op orde hebben gehad, in bestuurlijk opzicht was het Derde Rijk een chaos, werkten verschillende organisaties en personen elkaar tegen – daartoe aangemoedigd door Hitler – en bemoeide Hitler zich eigenlijk nauwelijks met de dagelijkse gang van zaken; zijn medewerkers moesten het doen met hele vage aanwijzingen.

Er was één grote uitzondering: de oorlogvoering. Daar bemoeide Hitler zich tot in detail tegenaan, al was het maar omdat hij zijn militairen nooit echt heeft vertrouwd – de aanslag van Von Stauffenberg van juli 1944 sterkte hem alleen maar in dat idee – en dacht dat hij, gebaseerd op zijn ervaringen aan het front van de Eerste Wereldoorlog, het beter wist en beter kon. Achter zijn rug om noemden zijn generaals hem daarom 'Gröfaz' – 'Größter Feldherr Aller Zeiten'.

Des te opmerkelijker is het dat het Duitse leger bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog eigenlijk helemaal niet goed voorbereid was op een groot conflict, vreemd gezien het feit dat één van Hitlers voornaamste doelen feitelijk was de Eerste Wereldoorlog nog eens over te doen, maar nu met een voor Duitsland gunstig resultaat. De *Wehrmacht* was prima voorbereid op snelle, korte campagnes tegen landen als Polen, Nederland, België en Frankrijk, maar bepaald niet op een totale oorlog. Het meest heldere voorbeeld daarvan is de invasie van de Sovjet-Unie op 22 juni 1941. Hoe meer men daarover leest, des te meer ontstaat de indruk dat de Duitsers helemaal niet goed over die campagne hadden nagedacht, en de enorme omvang van Stalins Rusland, zijn reserves in mankracht en hulpbronnen, de logistieke problemen en de veerkracht van het Rode Leger hopeloos hebben onderschat.

Toen de Duitsers er niet in slaagden de Sovjet-Unie te verslaan, het Rode Leger bij Moskou in december 1941 een grote tegenaanval lanceerde, de Japanners omstreeks hetzelfde moment Pearl Harbor aanvielen en daarmee de Verenigde Staten in het conflict brachten, werd nazi-Duitsland geconfronteerd met een *Materialschlacht* die het niet kon winnen. Het is bij dat grote keerpunt dat Horst Boog, Werner Rahn, Reinhard Stump en Bernd Wegner hun magistrale *Germany and*

the Second World War. Volume VI/I & VI/II. The Global War. Widening of the Conflict into a World War and the Shift of the Initiative 1941-1943 beginnen.

Het boek maakt deel uit van een indrukwekkende, meerdelige reeks over Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog. De auteurs maken in hun standaardwerk – gelardeerd met een geweldige hoeveelheid details en tabellen – al snel duidelijk dat bij de overgang van 1941 naar 1942 Duitsland feitelijk gedoemd was te verliezen. Al in 1941, toen de Amerikanen een groot deel van dat jaar nog niet eens in het conflict betrokken waren, laat staan hadden overgeschakeld op een oorlogseconomie, produceerden de VS meer tanks en vliegtuigen dan de Duitsers (p. 60). Dat verschil zou in de jaren daarna alleen maar toenemen. De geallieerden ‘realized by the turn of 1941-1942 that they would win the war in the long run’ (p. 104). Ook de Sovjet-Unie zou Duitsland gedurende de hele oorlog ver achter zich laten qua oorlogsproductie, ondanks een verlies van bijna de hele westelijke Sovjet-Unie.

Ook de auteurs van deze twee kloeke delen wijzen op de gebrekkige voorbereiding van Duitsland, in feite niet meer dan een middelgrote macht. De grote verliezen die de Duitsers tijdens Operatie ‘Barbarossa’ hadden geleden, konden niet meer goed worden gemaakt, reden ook dat de *Wehrmacht* in 1942 slechts een offensief op één front kon openen, en niet langs drie zoals een jaar eerder. 74.000 voertuigen waren verloren gegaan, maar daarvan was in maart 1942 slechts tien procent vervangen (p. 871), een beeld dat feitelijk op ging voor het hele Duitse leger, zeker ook in mankracht. En toch bleef de Duitse leiding – of in ieder geval een aanzienlijk deel daarvan – positief over de afloop van het conflict met de Sovjet-Unie (p. 897-903). De vernietiging van het Zesde Leger bij Stalingrad maakte aan die illusie definitief een einde.

Het Rode Leger droeg – zeker in de door Boog, Rahn, Stump en Wegner besproken jaren – veruit de zwaarste last van de strijd tegen nazi-Duitsland, ten koste van enorme verliezen. Stalin vroeg herhaaldelijk om een tweede front, maar de Amerikanen en vooral de Britten voelden daar weinig voor, en ze waren in 1942/1943 ook niet in staat een landing in Frankrijk uit te voeren. De spanningen die dat tussen de geallieerden opleverde – die eigenlijk de hele oorlog bleef bestaan en na afloop daarvan al snel uitmondde in de Koude Oorlog – worden door de auteurs prachtig, zij het soms wat droog, beschreven. De Amerikanen en Britten zochten hun toevlucht tot leveranties van – in Russische ogen meestal inferieure wapens –, perifere landoperaties (denk aan Noord-Afrika en Italië) en met name in de bombardementen op Duitse steden, zeker voor de Britten lange tijd de enige manier om terug te slaan.

Hoe het Derde Rijk zich tegen deze dubbele dreiging – de Russische opmars in het Oosten en de inspanningen van de andere geallieerden – militair en economisch teweer probeerde te stellen, wordt door de auteurs prachtig en zeer ge-

detaillerd uit de doeken gedaan. Vreemd is wel dat in een boek over Duitsland in de Tweede Wereldoorlog bijna een tiende van het boek wordt ingeruimd voor de strijd tussen Amerika en Japan in de Pacific. Dat is echter het enige minpunt(je) van dit verder uitstekende boek, dat onmisbaar is voor een ieder die meer wil begrijpen van de Duitse kant van de Tweede Wereldoorlog.

Martijn Lak, Universiteit Leiden / De Haagse Hogeschool

